

Dr. **Annelies van Heijst** is als universitair docent verbonden aan de Theologische Faculteit van Tilburg in de vakgebieden moraaltheologie en vrouwenstudies.

Adres: Academielaan 9, Postbus 9130, 5000 HC Tilburg.

E-mail: J.E.J.M.vHeyst@uvt.nl

Geaccepteerd april 2003

WAAR DE PRESENTIETHEORIE ALLEMAAL

ANNELIES VAN HEIJST **GOED VOOR IS**

9

WAAR DE PRESENTIETHEORIE ALLEMAAL GOED VOOR IS

ACHTERGRONDEN VAN MIJN RESPONS

Mijn respons op Andries Baart, *Een theorie van de presentie* (2001) is gekleurd door mijn spreekpositie en beroepsachtergrond. Wetenschappelijk ben ik werkzaam op de vakgebieden van de moraaltheologie, ofwel de theologische ethiek, en vrouwenstudies. In mijn onderzoek tracht ik de laatste jaren een ethiek van de zorg in theologisch perspectief te ontwikkelen, waarbij ik me buig over historische en actuele zorgpraktijken (Van Heijst, 2002). Daarnaast geef ik op bescheiden schaal individuele supervisie aan pastores en dominees: zo weet ik van nabij hoe zij in hun werk staan, wat spanning geeft en wat voldoening schenkt. Verder zijn (of waren) veel van onze studenten aan de Theologische Faculteit Tilburg werkzaam in de zorgsector: de gesprekken met hen zijn erg leerzaam. Niet onbelangrijk is tot slot dat ik de afgelopen jaren vanwege een chronische ziekte in onzachte aanraking met het medische circuit ben gekomen. Het heeft me van binnenuit geleerd wat het is om op *cure* en *care* aangewezen te zijn.

INPERKING VAN MIJN COMMENTAAR

Het even rijke als dikke boek van Baart is onmogelijk in kort bestek zo te bespreken dat het voluit recht wordt gedaan. Ik zal een moraaltheologische respons formuleren, waarbij ik moraaltheologie opvat als de systemati-

sche reflectie op het menselijk handelen onder het opzicht van goed en kwaad, in het licht (en soms tevens de verduistering) van het christelijk geloof. Dat laatste vraagt enige uitleg: moraaltheologie als *kritische* reflectie vraagt er óók naar hoe bepaalde manieren van christelijk geloven mensen schade hebben berokkend of kwaad gedaan (Merks, 1998).

Wonderbaarlijk aan *Een theorie van de presentie* is dat een theorie, ontstaan vanuit een praktijk van pastores, uitstekend te transponeren blijkt naar andere beroepsvelden. Christenen willen altijd graag 'een Woord voor de wereld', maar zoeken er vaak vergeefs naar in deze gesecculariseerde maatschappij. Baart lijkt wel zo'n woord te kunnen spreken: zijn thematisering van de presentie van pastor Bas en pastor Anne heeft zeggingskracht tot ver buiten kerkelijke en theologische kring. De presentietheorie trekt volle zalen, vooral met professionals in de zorgsector en andere mensgerichte beroepen.

Mijn commentaar bestaat uit vier punten: ik vat ze samen en werk ze vervolgens uit. Om te beginnen zal ik de verdiensten inventariseren van *Een theorie van de presentie*. Daarna geef ik aan welke punten nadere doordenking vragen.

* Ten eerste zie ik een heuristisch-hermeneutische functie van de presentietheorie (door Baart, getuige de titel van zijn boek nadrukkelijk gepresenteerd als *een* theorie, niet per se *de* theorie; niettemin zal ik

spreken over de presentietheorie). Kort samengevat, is die verdienste dat de theorie een ander paradigma biedt in het denken over zorg. Zo wordt het mogelijk zaken op begrip te brengen, die anders verborgen blijven en ondergewaardeerd, en kan een structurele kritiek worden uitgeoefend op bestaande zorgpraktijken.

- * De tweede verdienste is dat de presentietheorie kan fungeren als een constructieve sociale cultuurkritiek. Met behulp van de presentietheorie kan namelijk een omvangrijk segment van de sociale werkelijkheid ten goede worden omgevormd (dat wil zeggen in de richting van meer menswaardigheid): namelijk die menselijke verhoudingen waarin mensen met elkaar te maken krijgen die in beginsel vreemden voor elkaar zijn.
- * Wel zal het dan nodig zijn, en dat is mijn derde punt, om de door Baart ingezette kritiek van de distantiëring te radicaliseren. Ik doe een voorstel, aansluitend bij wat Joan Tronto heeft gezegd over de noodzaak van het opheffen van bestaande *moral boundaries* (Tronto, 1993); ik bepleit om de voor veel professionals heilige oppositie tussen persoonlijk en professioneel op de helling te zetten.
- * Mijn vierde punt is dat de presentietheorie zelf aanvulling behoeft in de zin van morele en levensbeschouwelijke explicatie. Het handelen van de pastores komt immers ergens vandaan, maar daaraan besteedt Baart niet zo veel aandacht. In hun professionele handelen worden de pastores geleid door wat zij voor goed houden, in de brede zin van het woord (Vosman, 1997). Wát zij voor goed houden, is zowel hun intens persoonlijke zaak, als een aan gelegenheid die zij met christelijke medegelovigen delen. Met hun hoop en vrees, hun bezieling en uithoudingsvermogen, hun verslagenheid en verbijstering, wortelen zij in de christelijke traditie. Tegelijk werpen ze zelf weer nieuw licht op die traditie en actualiseren die. Ze laten, door hun optreden, zien waar die traditie goed voor is: mensen die niemand zag staan, komen tot hun recht.

HEURISTISCH-HERMENEUTISCHE FUNCTIE VAN DE PRESENTIE- THEORIE

De presentietheorie is waardevol omdat ze een alternatief paradigma biedt voor het denken over zorg, hulp en

steun. Dat wil zeggen een nieuw patroon voor het ordenen van waarnemingen, gedachten en gevoelens in zorgende betrekkingen tussen mensen, waarbij die betrekkingen zowel in hun individuele als structurele dimensie kunnen worden gezien. Simpel gezegd komt het erop neer dat zij de zorgen waar ze mee bezig zijn ineens helder zien, en dat zij die zorg nodig hebben door krijgen wat voor hen de kwaliteit van zorg bepaalt. (Ik wil hiermee niet suggereren dat presentie noodzakelijk de kwalitatief betere vorm zorg is. Er zijn heel wat situaties, zeker in de *cure*-sector, waar doelgericht tussenbeide komen het meest wenselijke is. Wel kan zelfs deze interventie zorg een zeker presentiegehalte hebben, zoals Baart het noemt (zie: Kal (red.), 2002, p. 9). Omdat Baart 'presentie' in kaart heeft gebracht als samenhangend patroon, is ook 'interventie' benoembaar geworden. Interventie verschijnt dan ineens als een mogelijke manier van zorgen, niet per se de enige of de beste manier. Daardoor wordt het mogelijk om situaties anders te labelen, problemen anders waar te nemen, nieuwe oplossingen te zoeken. Wat maakt dat uit? Ogenschijnlijke mislukkingen blijken soms kleine successen, getuige het commentaar aan het slot van *Dagboek van een kerk-en-buurtwerkster* (Kok e.a., 2002, p. 46-48). Dit *Dagboek* verscheen in dezelfde reeks als *Een theorie van de presentie* (2001) en *Present* (2003). In het dagboek wordt een presentieachtige praktijk vanuit beide perspectieven geïnterpreteerd. Vanuit het presentieparadigma bekeken, werd soms wel resultaat geboekt, maar de kerk-en-buurtwerkster die het dagboek schreef, zag dat niet. Zij meende dat interventie het échte werk was. Ook het omgekeerde is mogelijk, zo zal ik dadelijk betogen. Ogenschijnlijk goede zorg kan vanuit de presentietheorie aan het licht komen als tekortschietende zorg.

De presentietheorie heeft dus een heuristisch-hermeneutische functie: helpt zoeken, onderkennen en interpreteren wat gaande is. Die functie zie ik op de volgende gebieden waar mensen zich zorgend inzetten en zorg ontvangen. Ten eerste kan met de presentietheorie de inzet van veel vrijwilligers beter worden begrepen. Aangezien in *Een theorie van de presentie* herhaaldelijk wordt gewezen op de verwantschap van de presentie benadering met diverse vormen van vrijwilligerswerk, zoals buddyprojecten, laat ik dit belangrijke punt verder onbesproken (zie: Baart, 2001).

Het tweede gebied dat ik wil noemen, betreft het nabije verleden: de zorg van generaties (huis)vrouwen. Met de

presentietheorie als conceptueel kader wordt inzichtelijk wat al deze vrouwen in de private sfeer hebben gedaan als moeder, echtgenote, buurvrouw en vriendin. Hun inzet werd niet betiteld als werk of vrijwilligerswerk, maar gezien als natuurlijk voortvloeisel van hun vrouwenrol. Maatschappelijk bestond er weinig erkenning, officieel heetten zij zonder beroep te zijn. Feministische theoretici hebben vooral gefocust op de huishoudelijke arbeid van deze vrouwen, maar dit kader was niet zo geëigend om de meer immateriële kanten van het huisvrouwenbestaan te verwoorden. Historici zoeken momenteel naar concepten om die kanten wél te duiden (zie een recente studie naar arbeidersvrouwen in de twintigste eeuw: Derks en Huisman, 2002). Mijn suggestie is dat elementen uit de presentietheorie in dergelijk historisch onderzoek toepasbaar zijn. Veel van hetgeen deze vrouwen deden en betekenden, had immers te maken met hun betrouwbare en volhardende 'er zijn' voor de mensen in hun naaste omgeving, maar er zijn amper wetenschappelijke categorieën om dat te thematiseren.

Het derde gebied, eveneens in het nabije verleden, betreft de inzet van liefdadige religieuzen (v/m). Deze religieuzen hebben vanaf het begin van de negentiende eeuw *pro Deo* gezorgd voor allerlei groepen mensen in ziekenhuizen, wees- en bejaardenhuizen, instellingen voor doven, blinden en verstandelijk beperkten. In *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas* (Van Heijst, 2002) laat ik in mijn slothoofdstuk zien welk licht de presentietheorie werpt op de inzet van deze religieuzen. Onder invloed van het steeds dominantere model van professionaliteit-als-interventie hebben de liefdewerken een slechte reputatie gekregen. Religieuzen werd een gebrek aan distantie verweten en dus gebrek aan professionaliteit. Kenmerkend voor hun liefdewerkethos was namelijk hun schier onbegrensde beschikbaarheid. Ik wil niet beweren dat liefdadige religieuzen *avant la lettre* al een complete presentiebenadering hebben neergezet. Veel van hun liefdadige initiatieven zijn in de negentiende eeuw immers begonnen als een vorm van doelgericht tussenbeide komen: het lenigen van humanitaire en sociale noden. Toch – en dat is tot op heden amper onderkend – ging dat interveniëren gepaard met een vorm van present zijn. Religieuzen verknoopten weloverwogen hun eigen levenslot met dat van hun doelgroepen. Velen trokken dag en nacht, dag in dag uit, op met de mensen voor wie ze zorgden. Een overeenkomst met het presentiepastoraat van pastor Anne

en Bas is dat veel liefdadige congregaties in de loop van hun geschiedenis zich steeds weer hebben gewend tot mensen die maatschappelijk het minst in tel waren. De professie (het beroep) van pastor Anne en Bas en de professie (religieuze gelofte) van de liefdadige religieuzen hebben verder nog gemeen dat hun inzet persoonlijk diep ingrijpt.

Een vierde terrein waarop de presentietheorie instructief kan zijn, is voor alle collega's van Bas en Anne, met name voor de pastores (en dominees en humanistisch raadsliden) die in zorginstellingen werken. Velen van hen hebben een legitimatieprobleem en staan met de rug tegen de muur. Ze houden stamelen hun eigen gelijk overeind, bijvoorbeeld door te zeggen: 'Als pastor heb ik geen behandelplan'. Ze beschikken niet over voor hun collega-verzorgers verstaanbare bewoordingen om uit te leggen wat ze dan wél in de aanbidding hebben. In mijn supervisiewerk valt me op dat menig pastor uiteindelijk dan het interventievertog gaat overnemen. Defensief, om zich als echte professional staande te houden in instituties waarin enkel interventie voor waarlijk professioneel doorgaat. Feitelijk leveren deze pastores dan hun pastorale eigenheid in. Hier kan de presentietheorie de broodnodige professionele taal bieden om aan anderen (én zichzelf) uit te leggen wat zij doen en waarom.

Een vijfde gebied waarop de presentietheorie relevant kan zijn, ligt in het verlengde hiervan. Er zijn namelijk ontwikkelingen in de pastoraaltheologie dan wel de praktische theologie (Bouwer, 2000) waarin nadrukkelijk wordt gekoerst op interventie. Professionalisering van het pastoraat, dan wel het raadswerk, wordt in dat geval gezocht in een verfijning van het doelgericht tussenbeide komen. Deze tendens is zowel wetenschappelijk (in theologische theorievorming over pastoraat) als bestuurlijk (in de eisen die parochie- en gemeentebesturen stellen aan pastores en dominees) aanwijsbaar. Een verklaring kan liggen in wat ik zojuist signaleerde, te weten de over het algemeen karige tekst en uitleg die pastores hebben over hun professionele handelen – wat nadrukkelijk iets anders is dan dat dat handelen zélf karig zou zijn! Ik meen dat de hedendaagse pastoraaltheologie heel wat pastores een dienst zou bewijzen door de presentietheorie in de theorievorming te integreren.

Een zesde terrein waarop de presentietheorie van belang kan zijn, is dat van werkers in andere mensgerichte beroepen dan het pastoraat. Uit het feit dat Baart met

zijn lezingen over presentie volle zalen trekt met professionals uit allerlei segmenten van de zorgsector en het hulpverleningscircuit blijkt dat hij iets brengt waaraan behoefte bestaat. Mijn interpretatie van die enthousiaste respons is dat veel van deze werkers een intuïtie hebben voor wat presentie zou kunnen zijn. Ik veronderstel zelfs dat velen een zorgend of helpend beroep hebben gekozen omdat ze precies in die richting iets wilden betekenen voor andere mensen, maar daarin nu gefrustreerd worden tijdens hun beroepsuitoefening. Dat aanvoelen is echter ongericht, niet welomschreven en het is ongecultiveerd want tijdens opleiding en nascholing is de beroepsopvatting van deze professionals in de mal van interventie geperst. Zó hebben deze werkers hun vak leren uitoefenen en verstaan. Al het andere als interventie lijkt dan als franje, of een communicatief extraatje. Heel wat werkers ervaren echter dat die zogenaamde franje er wel degelijk toe doet en proberen daarvoor tijd en ruimte te scheppen. Hier biedt de presentietheorie uitkomst, want daarmee kunnen de werkers claimen dat de zogenaamde franje er wezenlijk bijhoort. Wat vanuit het paradigma van interventie verschijnt als onproductieve tijd, verschijnt vanuit het presentieparadigma als professioneel relevant. De presentietheorie zie ik als een instrument waarmee werkers kunnen claimen wat velen van hen reeds als noodzakelijk zien, maar wat zij in een interventiemodel moeilijk kunnen opeisen.

Een zevende gebied waarop de presentietheorie een heuristisch-hermeneutische functie kan vervullen, is bij ontvangers van zorg, zowel individueel als in verenigingen van patiënten, bewoners of cliënten. Het bewustwordingsproces over de kwaliteit van zorg aan de kant van zorgontvangers en hun naasten komt aarzelend op gang. Bovendien manifesteert die bewustwording zich vooral negatief: in een klachten- en eisencultuur, in juridische aanklachten tegen slechte verzorging en eisen die genoemde verenigingen stellen. Om maar gehoord te worden, zijn veel woordvoerders in patiënten- en cliëntenraden de taal van de interventie gaan overnemen en posteren zij zich als kritische consument. De presentietheorie kan verhelderen dat wat écht gewenst wordt iets fundamenteelers en iets anders is, namelijk een heel ander type zorg. De presentietheorie kan naar mijn mening ontvangers van zorg (en hun naasten) een begrippenapparaat verschaffen om zowel hun tevredenheid als hun onbehagen over bepaalde soorten verzorging beter te verwoorden. In die zin is de presentietheorie ook een instrument om 'systemische' kritiek uit te

oefenen op zaken die nu worden afgedaan als persoonlijk falen of slagen van toevallig deze of gene professional. Momenteel wordt zowel tevredenheid als onbehagen 'weggeboekt' als puur persoonlijke kwaliteiten van die ene dokter, verpleegster, maatschappelijk werker of leraar. Waren ontvangers van zorg op de hoogte van de presentietheorie, dan zagen ze dat het om een beroepsmatige houding gaat die zeker persoonlijk is maar tevens professioneel, in de zin van aan te leren en bewust in te zetten.

De presentietheorie kan helpen om onbehagen over ontvangen zorg te verwoorden, onbehagen dat vaak scherp wordt gevoeld maar moeilijk hard te maken is. Ik licht dat toe met een recent voorbeeld uit een Nijmeegs ziekenhuis, begin 2003. Een vrouw lag op een onderzoekstafel voor een radiologisch onderzoek naar de locatie van lymfevaten. Enkele dagen tevoren was huidkanker aan de voet vastgesteld, haar teen moest geamputeerd, er bestond gerede kans op uitzaaiingen. Vier radiologisch assistenten keken een uur lang niet naar háár, maar tuurden op hun beeldschermen. Ze praatten met elkaar over wat ze daar zagen en wisselden dagelijkse dingetjes uit, over parkeren en sport. Ze draaiden de patiënte om als dat nodig was voor de foto's en beantwoordden in telegramstijl haar steeds ongerustere vragen. Na afloop van het onderzoek voelde de patiënte zich een soort runderlap en zei verontwaardigd: 'Het is toevallig wel *mijn* lichaam waarnaar ze zitten te kijken!' Op de afdeling hingen 'gele kaarten'. Wie niet tevreden was, kon een klacht indienen. Maar wat moest er op die kaart? Technisch gesproken was alles correct verlopen. De foto's waren gelukt. De vrouw was niet onheus bejegend. Ze wist niet wat ze op die kaart moest zetten. De presentietheorie helpt om te zien waarom deze technisch correcte procedure niettemin tekortschietende zorg was. De zieke werd benaderd als de zoveelste functiestoornis, die technisch opgespoord moest worden. Geen van de vier assistentes bemoeide zich met de vrouw of deed een poging zich tot haar te verhouden. Haar vragen werden formeel technisch, bijna kortaf, beantwoord, waardoor ze steeds ongeruster werd. Hun onderlinge gesprek over sport was voor haar confronterend. Als fervent sporter vroeg ze zich af of zij weer ooit zou kunnen lopen, laat staan hardlopen. De existentiële crisis die de diagnose 'kwaadaardige tumor' teweeg had gebracht, had in die onderzoekskamer geen bestaansrecht. De kamer, en wat daar gebeurde, was het terrein van de professionals, niet van de zieke. Belangrijk is nu

om de structurele component in deze gebeurtenis te zien. De handelwijze van de vier assistenten volgt immers uit hun professionele houding. Dit optreden is het resultaat van hoe ze hun vak geleerd hebben. De presentietheorie, waar de beleving van de situatie door de zieke alle gewicht krijgt, helpt in te zien waarom hier (onbedoeld) kwaad is aangericht en op welk vlak dat kwaad gezocht moet worden: in het nodeloos verbergen van de eenzaamheid en wanhoop waaronder de zieke toch al zo leed. Tevens helpt de theorie in te zien dat het hier een *systemisch* kwaad betreft en geen toevallig falen van deze of gene beroepsbeoefenaar. Want de in acht genomen distantie is structureel verankerd in hun standaard van professionaliteit. Tot slot zou de notie van presentie helpen om zowel de kritiek op deze zorg alsmede het verlangen naar een ander soort zorg te articuleren.

Een laatste gebied dat ik noem, is het politieke domein. De presentietheorie kan het denken over zorg op het publieke forum verrijken. Zorg is een hot politiek item geworden, zo hebben we tijdens de twee verkiezingscampagnes in 2002 gezien. Politici van alle partijen beloofden er wat aan te doen, maar hadden qua visie weinig meer te bieden dan minder regels en meer geld. Ik ben ervan overtuigd dat voor visieontwikkeling op zorg – een visie die uiteindelijk heel de samenleving aanbelangt en niet alleen directbetrokken zorgbehoevenden en zorgverleners – de presentietheorie kan helpen basale aspecten opnieuw te agenderen, zoals omgaan met lijden, het belang van trouw en troost en wederkerigheid in asymmetrische betrekkingen. Politici, zorgverzekeraars en beleidsmakers behandelen zorg nu vaak als een distributieve kwestie, een zaak van het rechtvaardig verdelen van middelen. De presentietheorie herinnert eraan dat het politiek, logistisch en beleidsmatig organiseren van zorg een wezenlijk ethische kwestie is: een zaak van humaan (her)ordenen van intermenselijke verhoudingen.

DE PRESENTIETHEORIE ALS SOCIALE-CULTUURKRITIEK

Baart beoogt de standaard van professionaliteit in mensgerichte beroepen te herzien en draagt honderden pagina's met overtuigende argumenten aan. Ik meen dat het ook mogelijk is *Een theorie van de presentie* te lezen als een sociale-cultuurkritiek op hoe mensen zich tot elkaar verhouden en tot elkaar zouden moeten verhouden; een

normatieve sociale theorie dus. (In die zin te vergelijken met de zorgethiek van Joan Tronto, eveneens een normatieve sociale theorie.) Baart geeft de zorg aan afzonderlijke mensen in hun individualiteit terecht veel gewicht. Dat is een van de duidelijk normatieve momenten: het belang van de unieke afzonderlijke mens. Maar tegelijk gaat zijn studie over de kwaliteit van menselijk samenleven in het algemeen. Ik zal toelichten hoe ik dat zie. De presentiebenadering is in *Een theorie van de presentie* een vorm van professionele communicatie waardoor mensen die eerst vreemden voor elkaar waren, iets met elkaar krijgen en iets voor elkaar gaan betekenen, in asymmetrische wederkerigheid. In Baarts boek betreft dat betrekkingen tussen pastores en geïsoleerd levende mensen in oude stadswijken. Personen die eerst bij niemand in tel waren, krijgen een nieuw zelfbewustzijn en gaan erbij horen. Dit aanknopen van betrekkingen met vreemden doen de pastores beroepshalve: welbewust, methodisch en structureel. Ze richten zich bovendien alsmar opnieuw op personen die zich slecht redden en eenzaam zijn. Dit aanknopen van verbanden doen de pastores niet vanuit beweegredenen die doorgaans als cement in sociale betrekkingen fungeren: nut, contract, plicht of aantrekkingskracht. De pastores zijn niets van deze mensen, niet hun verwanten, collega's of vrienden. Ze kiezen deze mensen niet uit vanwege hun beminlijke eigenschappen. Vaak gaat het juist om mensen die geen grein zelfrespect meer hebben en met de nek worden aangekeken. Je kunt je afvragen (ik zal dat aan het eind van mijn betoog ook doen) wat deze pastores beweegt om zich dat tot doel te stellen en hoe ze dat volhouden! Voorlopig ga ik er, met Baart, even van uit dat het simpelweg volgt uit hun professionele competentie.

Dankzij de presentiebenadering van de pastores ontstaan nieuwe verbintenissen en nieuwe sociale verbanden. Baarts theorievorming over de presentiebenadering – en daar ligt een tweede normatief moment in die theorie, want de veronderstelling is dat de pastores iets nastrevenswaardigs doen – maakt het mogelijk dit 'wonder' te herhalen. De theorie verheldert de voorwaarden in dit professioneel handelen en wijst methodisch een weg opdat het ook voor andere professionals mogelijk wordt zo te handelen. In die zin mikt de presentietheorie, normatief, op een andere menselijke gemeenschap, waarin niemand is uitgesloten of uitgekotst wordt. Aldus is de theorie een bijdrage aan het herordenen, herscheppen zo men wil, van de menselijke

gemeenschap. Dat betekent een verhoging van de kwaliteit van leven voor de betrokken personen en voor de samenleving als geheel.

Wat heeft het voor zin de presentietheorie op te vatten als zo'n sociale-cultuurkritiek? Mijns inziens biedt deze theorie een bruikbaar handvat dat we in het oeverloze waarden- en normendebat van het afgelopen jaar node hebben gemist. Herhaaldelijk is daar een gebrek aan sociale cohesie gesignaleerd en gewezen op ermee gepaard gaande problemen, vooral voor de zwakkeren in de samenleving. Oplossingen zijn doorgaans gezocht in een communitaristische richting: herstel van verbanden in buurten en verenigingen en in het zogeheten middenveld van maatschappelijke organisaties. De presentietheorie biedt in dezen een vruchtbaarder en haalbaarder alternatief. We hoeven dan niet terug naar oude verbanden, zo dat al zou kunnen. Wel kunnen we een omvangrijk segment in onze maatschappij op een kwalitatief andere wijze invullen, namelijk het segment waar professionele zorg- en hulpverleners enerzijds en mensen die zorg behoeven anderzijds met elkaar van doen hebben. De energie hoeft dan niet te gaan zitten in krampachtig nieuwe sociale verbanden scheppen, maar kan worden aangewend om bestaande verbanden opnieuw in te vullen: meer betrokken, nabij en menselijk te maken. Hoe dat kan en onder welke voorwaarden geeft de presentietheorie in aanzet aan. Maatschappijverbetering, dat bijna vergeten ideaal uit de jaren zestig, verschijnt dan ineens als iets dat te doen is.

RADICALISERING VAN DE KRITIEK VAN DE DISTANTIËRING: DE MORAL BOUNDARIES TUSSEN PROFESSIELE EN PERSOONLIJK

De herordening van menselijke verhoudingen, die het gevolg is van de presentiebenadering, is relevant voor beide partijen: voor de professional en voor degene(n) met en voor wie hij of zij werkt. De strikte afgrenzing tussen beroep en persoonlijk leven raakt ontsteld, al blijft er wel een genuanceerd verschil bestaan. De aanvankelijk vreemde mensen die de professional beroepshalve opzoekt, worden op den duur bekenden. De professional benadert hen in de modus van de vriendschap, met dit verschil dat de professional in diens werk er niet op uit is eigen behoeften te bevredigen en steeds in de gaten houdt of er anderen zijn die haar of hem ook, of

harder, nodig hebben. Hoewel Baart scherpe kritiek uitoefent op de distantiëring die in de professionaliteit van interventie besloten ligt, moet het voor vele professionals zo heilige huisje van de afgrenzing tussen persoonlijk en professioneel nog fundamenteler onder vuur worden genomen. Deze afgrenzing is analoog aan de *moral boundary* die Tronto noemt, namelijk die tussen privaat en publiek. Zinnige pogingen om die afgrenzing te ontstollen, zoals *Op basis van betrokkenheid* (Gelauff, 1995), hebben helaas onvoldoende weerklink gevonden.

Om te verhelderen wat me voor ogen staat, keer ik nog even terug naar mijn voorbeeld. Stel dat de radiologisch assistenten die gele kaart hadden gekregen: waarschijnlijk waren ze dan door het zorgmanagement naar een cursus bejegening gestuurd. Daar zouden ze hebben geleerd zich klantvriendelijker te gedragen. Meer dan een uiterlijke fatsoenering hoeft dat niet te zijn, althans vanuit het interventieparadigma geredeneerd. *Ad absurdum* is die gedachte te vinden in de dissertatie *Nurse-patient communication in elderly care* (Caris-Verhallen, 1999). Omdat cliënten, aldus dit proefschrift, de wijze waarop wordt gecommuniceerd beschouwen als een belangrijk aspect van de kwaliteit van zorg, moet de communicatie beter. Het trainingsprogramma *Video-Interactie Analyse* leerde de onderzoekster dat 'sociaal-emotionele communicatie (...) een wezenlijk onderdeel' is van het takenpakket van de verplegende (Caris-Verhallen, 1999, p. 226). Dit, aangezien netwerken van ouderen zijn afgenomen en velen zijn aangewezen op de zorgverlener voor sociaal contact. De ouderen hebben behoefte aan vriendelijkheid, gezelligheid en persoonlijke belangstelling. Hoe kunnen professionals dat bieden? De onderzoekster stelt voor hen te beschouwen als acteurs en hen als zodanig te trainen: '... namelijk door hen te leren, welke gedragsrepertoires horen bij de rol die men op dat moment het best kan spelen: niet te gemaakt, niet dramatiseren, zo natuurlijk mogelijk, het gedrag onder controle maar toch flexibel en altijd afgestemd op de toeschouwers.'

De professional als volleerd acteur en de zorgontvanger als diens publiek, dat is de interventietheorie tot in het uiterste doorgevoerd. Wat daar tégen is, wordt duidelijk wanneer men zich in de zorgontvanger verplaatst. Deze krijgt iets voorgespeeld. Zij of hij is niet langer een serieuze te nemen medemens, iemand die prijs stelt op oprechtheid, laat staan iemand die zelf iets mee te delen en te geven heeft. Wie zou zo bejegend willen worden?

Me dunkt dat de presentietheorie een andere probleem-analyse en een andere oplossing had geboden voor het-geen Caris-Verhallen schetst, beide in precies de tegen-overgestelde richting: namelijk authentieker persoonlijk zijn. Als ik Baarts casusbeschrijvingen goed opvat, dan kiezen de pastores een opstelling waarin ze van zichzelf eisen op professionele wijze persoonlijk te zijn. De pastores verschansen zich niet achter hun professionaliteit. Ze zetten die distantiëring op de helling. Het professionele zit 'm erin oog te houden voor wat goed is voor de ander, uitzuiveren van eigen bekommernissen en behoeftes, consequent open blijven voor nieuwe mensen die haar of hem nodig hebben. Baart zegt het niet met zo veel woorden, maar het lijkt me legitiem te concluderen dat deze beroepsuitoefening een invulling van medemenselijkheid is en daarmee een invulling van wat samen leven betekent, zowel voor degene die het beroep uitoefent als voor degene tot wie de professional zich richt. Het is een van de vele mogelijke invullingen van medemenselijkheid, maar wel een invulling die erg belangrijk is voor die groepen mensen die in de private sfeer niemand meer hebben die zich om hen bekommert. (Zoals in de oude wijken van de pastores en in de verzorgingshuizen van Caris-Verhallen het geval is.) Anders gezegd: het publieke domein waarop professionals actief zijn, wordt door middel van de presentiebenadering tot een terrein waarop waarden worden gerealiseerd die velen tegenwoordig met het private associëren. Die waarden worden echter pas gerealiseerd wanneer de professionals persoonlijker durven worden, wanneer zij in hun beroepsuitoefening het heilige huisje van de afgrenzing tussen professioneel en persoonlijk open durven breken, wanneer zij ook zelf, als persoon, verlangen naar zin en betekenis in het contact met de medemens voor wie ze werken.

De kritiek van de distantiëring zou, zo is mijn slotsom, vergezeld moeten gaan van een visie op wat het betekent dat mensen, in welke hoedanigheid ze elkaar ook tegenkomen en hoe ze ook met elkaar te maken krijgen, elkaars medemens zijn. Anders gezegd: de kritiek van de distantiëring zet aan tot het vermenschelijken van dat deel van de publieke ruimte waarin bepaalde groepen mensen zijn aangewezen op de hulp, steun en aandacht van anderen. Te vaak regeren in dat deel van de publieke ruimte, zeker in massale zorginstellingen, anonimiteit en distantie. Dat is vervreemdend en ontmenselijkend voor hen die op zorg zijn aangewezen. Ook doet het afbreuk aan wat zorgverleners zouden kunnen beteke-

nen indien ze zich durfden te gedragen als medemens in plaats van als afstandelijke professional.

LEVENSBESCHOUWELIJKE EN MORELE EXPLICATIE VAN DE PRESENTIE- THEORIE

In het vorenstaande is al herhaaldelijk tot uiting gekomen dat ik de presentietheorie zie als een waardevol kader om het goede leven op doellijke wijze naderbij te brengen. Als moraaltheoloog benijd ik Baart om dit aantoonbare morele effect: heel wat ethici proberen tevergeefs zulk op praxisniveau relevant denkwerk te leveren. Leerzaam voor de moraaltheologie vind ik dat massieve beelden over het goede leven, in de christelijke theologie meer dan royaal voorhanden in voorstellingen over het goede als de complete afwezigheid van pijn en verdriet, worden gerelativeerd. In de presentiebenadering komt het leven naar voren in zijn goedheid, terwijl het toch een gebroken leven blijft. Desondanks is het, hier en nu, soms even, toch goed, omdat de een de ander niet in de steek laat. Minder massief spreken over het goede is iets wat ethici moeten ontwikkelen.

Omgekeerd zou mijns inziens de presentietheorie ook iets kunnen opsteken van de moraaltheologie. Ik licht er twee voor mij klemmende kwesties uit: het intersubjectieve van wat mensen als goed identificeren en het verband tussen moraliteit en levensbeschouwing. Ten eerste benadrukt de moraaltheologie dat het goede wordt geapprecieerd omdat het goed is, omdat het 'goed blijkt' in de geleefde ervaring. Daarin zit de bovenpersoonlijke dimensie van het goede; wellicht is de term interpersoonlijk hier beter op zijn plaats. Baart maakt een wel erg groot onderscheid tussen wat afzonderlijke mensen voor zichzelf voor goed houden en wat collectieven goed noemen. Het eerste waardeert hij positief, daarop moet de presentiebeoefenaar afgaan. Het tweede doet hij af als 'ideologie' van welzijnswerkers, kerkmensen en wetenschappers. Degene die zorg behoeft, moet maar voor zichzelf uitmaken wat goed is, hooguit samen met de presentiebeoefenaar. Een breder publiek forum om te denken over het goede lijkt niet nodig, zelfs niet wenselijk. Hier zie ik een tegenspraak met iets anders wat Baart ook opschrijft, een tegenspraak ook met zijn eigen normatieve aannames. Normatieve aannames zoals daar zijn: het is beter voor je kinderen te zorgen dan ze te verwaarlozen, het is beter om niet geïsoleerd te leven, het is beter om van een verslaving af te

raken, het is beter om niet te vervuilen. De pastores doen hun werk vanuit die aannames en Baart staat daar als onderzoeker vierkant achter. In die zin ligt er een duidelijk levensbeschouwelijke en morele keuze ten grondslag aan het gehele presentieproject. Het wonderlijke is nu dat aan de ene kant over die levensbeschouwelijke en morele keuze geen misverstand mogelijk is, terwijl die keuze toch niet mede onderwerp van wetenschappelijke reflectie is gemaakt. En dat op twee niveaus: Baart reflecteert niet op de levensbeschouwelijke en morele drijfveren van de pastores, degenen die de presentiebenadering hebben ontwikkeld, en evenmin op die van zichzelf, die de presentietheorie heeft ontwikkeld.

Het is natuurlijk echt iets voor een moraaltheoloog om dat als een gemis aan te merken en erop te wijzen dat visies op het goede meer zijn dan persoonlijk eigendom, al zijn ze dat intrinsiek altijd zeker óók. Eerder suggereerde ik al dat de bereidheid en het vermogen van de pastores om zich zo vergaand in te zetten voor 'hun' mensen niet uitputtend verklaard kunnen worden uit hun beroep, maar mede gezocht moeten worden in hun eigen gelovige levensovertuiging. Met hun beroepskeuze hebben zij zich ingevoegd in de brede stroom die de christelijke traditie is. Misschien zouden ze zelf zeggen dat die stroom hun beroepskeuze heeft voortgebracht en hen voedt bij hun dagelijks werk. 'Hoe houdt een mens zulk werk vol?', heb ik me herhaaldelijk afgevraagd als ik las wat Anne en Bas nu weer meemaakten. Hun volharding en bezieling kunnen niet uitputtend worden verklaard uit hun professionele identiteit, maar moeten, dunkt me, ook worden teruggevoerd op het evangelische verhaal over wat goed doet. Dat verhaal hoeft in onze pluriforme samenleving geen exclusieve superioriteit op te eisen. Maar het verdient het te worden bewaard, juist in concurrentie met het tegenwoordig zo invloedrijke RTL-zingeingsverhaal over jong, mooi en rijk zijn en 'het moet wel leuk blijven'. Dat christelijk verhaal doorgeven en nieuw leven inblazen, is in mijn ogen precies wat Bas en Anne doen, en met hen veel andere pastores. Dankzij Baarts theorie van de presentie kunnen anderen daarvan kennis nemen. Ik begrijp dat hij dit verhaal zo toegankelijk mogelijk wil vertellen en daarom een levensbeschouwelijke explicitering achterwege laat. De vraag is echter of zonder dit fundament zijn theorie niet het gevaar loopt verschaald te worden aangewend, als nieuw foefje toegepast. De grondslag waarop de presentiebenadering en de presen-

tietheorie steunen, is een kwestie van levensbeschouwing en moraliteit. Deze pastores en deze theoreticus geloven dat het beter is wanneer mensen er voor elkaar zijn dan dat ze langs elkaar heen leven. Die overtuiging of levensbeschouwing zou ik als christelijk willen identificeren, wat gelukkig niet wil zeggen dat alleen belijdende christenen zich daarin zouden kunnen herkennen – anders zaten die zalen bij Baart niet zo vol.

LITERATUUR

- Baart, A.J., 2001, *Een theorie van de presentie*, Utrecht (2e druk).
- Baart, A.J. en F. Vosman (red.), 2003, *Present. Theologische reflecties op verhalen van Utrechtse buurtpastores*, Utrecht.
- Bouwer, J. (red.), 2000, *Met meer dan hart en ziel. Levensbeschouwelijke diagnostiek, geestelijke zorgverlening en context*, Groningen.
- Caris-Verhallen, W.M.C.M., 1999, *Nurse-patient communication in elderly care: an observational study into verbal and nonverbal communication in nursing practice*, Utrecht.
- Derks, M. en M. Huisman, 2002, *Edelmoedig, fier en vrij. Katholieke arbeidersvrouwen en hun beweging in de twintigste eeuw*, Hilversum.
- Heijst, dr. J.E.J.M. van, 2002, *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, sinds 1852*, Hilversum.
- Kal, D. (red.), 2002, *Teksten over kwartiermaken*, 's-Hertogenbosch.
- Kok, E., A. Baart e.a., 2002, *Dagboek van een kerk-enbuurtwerkster*, Utrecht.
- Merks, K-W, 1998, *Gott und die Moral. Theologische Ethik heute*, Münster.
- Robinson, F., 1999, *Globalizing Care, Ethics, Feminist Theory and International Relations*, Colorado/Oxford.
- Tronto, J., 1993, *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*, New York.
- Vosman, F., 1997, *De orde van het geluk. Inleiding in de algemene moraaltheologie*, Baarn.

SUMMARY

In response to the theory of presence, the moral theologian Annelies van Heijst points out four topics. First she identifies seven areas in which the theory of presence can be applied as a hermeneutic tool in order to make visible and re-value different

types of care, both in the private and the public domain, in the past as well as in the present. Then she explains how the theory of presence can be interpreted as a source of social criticism. This theory enhances social cohesion and is a method for the bonding of strangers: professionals bond with lonely and isolated people, and therefore the public realm is transformed. In order to fulfil this reshaping of social relations, Baart's criticism of distancing should be radicalised: the boundaries between the personal and the professional level should diminish. The fourth topic concerns the ethical implications of the theory of presence in relation to the Christian faith. Van Heijst argues to explicate the moral presuppositions within the theory and to clarify how these presuppositions are rooted in the Christian faith.